

СУЧАСНА ТУРЕЦЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ

Сергійчук Б. В.

Після проголошення Україною незалежності проблема українсько-турецьких відносин стає постійно присутньою і в дослідженнях турецьких істориків. І якщо раніше вони обмежувалися в основному згадками про українські землі з доби козацтва, то останнім часом бачимо все більше аналітичного матеріалу, який охоплює весь період відносин між нашими народами. Один з них – Мехмет Сарай вважає, що історія стосунків наших народів починається з 1240 року. До середини XIII століття, пише він, українці були підданими Київського, Галицького та Чернігівського князівств¹.

Основну частину українського населення, продовжує цей автор, склали козаки, які були відомі тим, що не визнавали авторитарної влади і надавали перевагу діяти на власний розсуд. Вони характеризувались як “авантюристи”, “вигнанці” та “розбійники” і нагадували середньоазійських тюркських козаків. Волелюбні козаки під час піднесення Київського князівства (період “Великого князівства”) певний час мали владу над територією нинішніх України та Росії. Після заснування у другій половині XII ст. Московського князівства, отримання ним звання “Великого князівства” (з 1328 р.) та заснування згодом російського союзу, панування України закінчилось. Але, незважаючи на це, козаки, які склали основну частину українського населення, продовжували вести звичний для себе спосіб життя.

З часом українці опинилися у свого роду “трикутнику” між Росією, Польщею та Османською державою і орієнтували свою політику згідно розстановки сил, будучи, певною мірою, буфером між цими трьома державами протягом двох століть².

З включенням Кримського ханства до складу Османської держави значна частина українських причорноморських земель також увійшла до її складу, що, у свою чергу, спричинило невдоволення з боку Московської держави й Польщі, які також хотіли поширити свій вплив на українські землі. Україна та українці намагалися за-

¹ *Saray M. Türk-Ukrayna Münasebetlerinin Tarihcesi // Avrasya Etüdleri. – 1995. – Cilt 2. – Sayı 3. – S. 81.*

² *Ibid. – S. 81.*

хистити свою незалежність шляхом налагодження співробітництва з тією з трьох держав, яка була найсильніша на той час. Османська Туреччина, отримавши владу над частиною України, в більшій мірі непокоїла Польщу, ніж Росію, оскільки Польща тривалий час управляла Україною наче своєю префектурою. Але з початком переходу стосунків Польщі та Османської імперії від конкурентних до дружніх становище України полегшилось.

Османська держава мала намір започаткувати союзницькі відносини з Польщею, яка знаходилась між Росією, що мала домінуюче становище серед слов'янських народів, і європейськими державами. Після того, як стосунки з Польщею зіпсувались, Османська держава з такою ж метою звернулася до Швеції³.

Дійсно, опір османській експансії на українські землі, що входили до складу Польщі, могли вчинити лише власні збройні сили нашого народу, які й зароджуються у зв'язку з цим на півдні України, відтворюючи своєрідний центр майбутнього відродження державного життя – Запорізьку Січ. Зрештою, це визнає і сучасна турецька історіографія. Так, у третьому томі “Історії Туреччини” під редакцією Сіни Акшіна зазначається, зокрема, що “Україна довгий час була ареною набігів Кримського ханства. Протягом XVI ст. кримські набіги на Польщу і Росію відбувалися через Україну, де утворювалась козацька сила, спрямована проти цих набігів”⁴.

В останній чверті XVI ст. у Польщі відбувалась гостра боротьба за трон, що спричинило кризові явища у цій країні. На думку М. Сарая, за сприяння Великого візира Соколлу Мехмеда-паші королем став Стефан Баторій, який був залежним від Османської держави. У зв'язку з цим, до самої смерті С. Баторія (1587 р.) Польща, а також і українські землі залишалися під контролем Османської імперії. Але, незважаючи на це, і Польща, і Україна зберігали статус незалежних держав⁵.

Турецький історик висловлює ще одну цікаву думку: “Після 1587 р. Польща відхилила османську підтримку і вчинила спробу узяти під власний контроль Україну, що спричинило повстання, яке у силу своєї неорганізованості зазнало поразки”⁶.

³ Ibid. – S. 81.

⁴ *Türkiye Tarihi*. – Y.Yın.: Akşin S. – İstanbul, 1995. – 3 Cilt. – S. 25.

⁵ *Saray M.* Op. cit. – S. 82.

⁶ Ibid. – S. 82.

Звичайно, походи українського козацтва на Чорноморське узбережжя Туреччини знаходили відгук і в цій країні, що відбилося в історичних документах, які нині регулярно використовуються в багатьох працях науковців. Розповідаючи про запорозьких козаків, “Велика історія ісламу” наводить факти їхніх успішних походів на турецьке узбережжя, зокрема на Синоп, після чого Великий Візир впав у немилість Повелителя Турків⁷.

Незважаючи на укладення Хотинського миру, зазначають автори цієї праці, «козаки продовжували робити напади на турецькі землі і, як і раніше, виходили в Чорне море. Проти козаків, які продовжували напади на узбережжя, було направлено флот під командуванням Дамада Реджепа Паші. Він завдав козакам значних втрат, затопив багато “чайок”, а багато їх захопив. Узявши більше 500 полонених, він 1 вересня 1622 року повернувся до Стамбулу. Козаки, які порушили мир, були суворо покарані. Під час повернення до Стамбулу флот зустріли гарматним салютом»⁸.

Представляючи сутички з українськими козаками, як правило, успішними для османів, сучасна турецька історіографія не замовчує і поразок султанського флоту. Наприклад, уже згадувана “Історія Туреччини” подає факт входження козацьких чайок у Босфор 1624 року й спустошення ними околиць Стамбулу. Вказується також, що в спілці з донськими козаками в 1637 році українські “відбили в турків й спалили фортецю Азов”⁹.

У той же час, українсько-польські стосунки мали напружений характер. Неодноразово українське козацтво піднімало повстання проти Польщі. Причиною повстань козацьких гетьманів, пише М. Сарай, була реакція на спроби поляків колонізувати Україну, з огляду на те, що українські землі є одні з найплідніших у світі. Поляки, які мали потребу в українській пшениці, не хотіли випускати їх з-під свого контролю. Через це українське населення як з причини збереження своєї незалежності, так і з причини захисту своїх земель було змушене тричі (у 1590, 1596 та 1630 рр.) піднімати повстання проти Польщі. Така політика Польщі на українських землях спричинила втручання Османської держави, яка виступала з застереженнями проти подібних дій. Поляки ж не брали

⁷ *Büyük İslam Tarihi*. Doğuştan günümüze. – İstanbul. 1993. – 10 Cilt. – S. 444.

⁸ *Ibid.* – S. 427–428.

⁹ *Türkiye Tarihi*. – 3 Cilt. – S. 25.

до уваги позицію турків щодо зацікавленості у молдавських та українських справах. Тоді представники цих двох держав звернулись до уряду Османської імперії за допомогою. Після цього очолювана султаном османська армія (1618–1620 рр.) вирушила в похід проти Польщі.

У 1620 році в результаті перемоги турецької армії над поляками під Ясами, було підписано так звану Хотинську угоду, відповідно до положень якої Польща зобов'язалась не турбувати османські землі і виплачувати кримському хану 40 тис. золотих дукатів щорічно¹⁰.

Ця концепція і створена нею традиція, що особливо була популярною наприкінці XVI і у першій половині XVII ст., мала на меті радикальне вирішення чорноморської проблеми й тому вимагала активної української політики в цьому регіоні. Так виникла ідея об'єднання всіх сил православного Сходу для повалення Оттоманської імперії, визволення православних народів, ліквідації турецько-татарських володінь на півдні України для виходу її через Чорне море на широкі шляхи міжнародного суспільно-політичного та економічного життя.

Практично, до 1648 р. зовнішня політика козацтва орієнтувалась традиційно на участь України в антитурецькій коаліції західних або східних європейських держав (українсько-московські походи кн. Дмитра Вишневецького, посольство Еріха Лясоти від австрійського цісаря Рудольфа II на Запорожжя 1594 р., політика гетьмана П. Сагайдачного, сухопутні походи козаків до Молдавії, їхні морські походи на Крим і Туреччину, участь козацтва в антитурецьких планах короля Володислава IV тощо).

Але поруч з цією ідеєю, в українській політиці, особливо після 1648 року, існувала, а іноді й переважала протилежна концепція, з якої розпочалася нова лінія української політики щодо Туреччини. Вона мала на меті укладення союзницьких стосунків України з Туреччиною і Кримом (або тільки з однією з цих держав), на противагу планам і зусиллям Польщі та Московщини – опанувати Україну чи поділити між собою українські землі.

У цей час поляки розпочали натиск на українські землі на кордоні з Польщею. Барабашівські (тобто, лівобережні) козаки, як пише М. Сарай, невдоволені цим утиском, у 1667 р. направили до Стамбула свого представника з повідомленням, що вони ви-

¹⁰ *Saray M.* – S. 82–83.

знають османську владу. Після офіційного входження барабашівських козаків до Османської імперії, поляки почали натиск на сарикамишських (правобережних) козаків і на гетьмана України Дорошенка. Той, не бажаючи миритись з таким становищем, направив до Стамбула посла з повідомленням, що хоче перейти в османське підданство. Султан Мехмед IV (1648–87 рр.) прийняв пропозицію Дорошенка і надіслав йому відзнаки власту (адміністративна одиниця в Османській імперії. – *Б. С.*): барабан, бунчук та прапор. Окремо він повідомив про це листом польського короля, де зазначив, що напад на Україну буде розцінюватись як напад на Османську державу¹¹.

Отже, новий українсько-турецький союз був оформлений за гетьмана Петра Дорошенка, який прагнув відновити державу Богдана Хмельницького і поширити її на західноукраїнські землі. У 1667 р. він розпочав переговори з Туреччиною, які завершилися в 1668 р. угодою про військово-політичний союз. Султан погодився взяти Україну під турецьку протекцію, при чому Україна зберігала повну автономію, вільний вибір своєї влади, звільнення від данини й діставала військову допомогу для об'єднання всіх українських земель під владою Війська Запорозького. Цей договір був ухвалений Корсунською радою в березні 1669 р.

За участю «голови дніпровських козаків Дорошенка, – пишеться в “Історії Туреччини”, – в 1672 році було організовано рейд у Польщу. Під час першого нападу було захоплено фортецю Каманіче (Кам'янець-Подільський. – *Б. С.*) і Подільський регіон. Наступного року польські війська під командуванням Яна Собеського розсіяли османські сили і вийшли до Хотина. Але потім Польща, яка боялася османських і кримських набігів, що доходили Львова, була вимушена в 1676 році залишити Османській імперії Поділля й відмовитись від Західної України»¹².

М. Сарай з цього приводу пише так, “Незважаючи на це, польський король продовжив тиск на Дорошенка. У зв'язку з цим османська армія вирушила в похід і після розгрому польської армії король був вимушений просити миру. За Бучацькою угодою від 18.10.1672 р. поляки визнали Україну за Османською державою і залишили Поділля. До того ж, поляки погодилися виплачувати Османській імперії щорічно 22 тис. золотих дукатів. Але в зв'язку

¹¹ *Ibid.* – S. 83.

¹² *Türkiye Tarihi.* – 3 Cilt. – S. 39.

з труднощами у виплаті цієї дані поляки звернулися до Османської імперії з проханням вилучити цей пункт. Османська імперія, яка хотіла заново завоювати дружбу Польщі, задовольнила це прохання підписанням Журавненського договору (18.10.1676 р.)¹³.

На думку турецьких істориків, виступ Османської імперії проти Польщі був вдалим, але втрутилася Росія. Не перериваючи миру з Польщею, у 1674 році вона напала на Чигирин, столицю Дорошенка, як подається в названій праці, і лише підоспілі кримські вершники врятували його. Але через короткий час Дорошенко, розібравшись, що допомога Туреччини не принесла йому незалежності, звернувся до Росії. Таким чином, наголошується, Росія здобула Чигирин без бою¹⁴.

А ось як оцінює ці події М. Сарай: Росія, яка до цього часу мовчки спостерігала за розподілом України між Польщею та Туреччиною, разом з групою вірних їй козаків, розпочала чинити тиск на інші козацькі угруповання. Османська імперія разом з Кримом, на противагу таємним планам Росії, виступили в похід і завдали російській армії важкої поразки, після якої росіяни тривалий час не мали змоги втручатися в українські справи.

Але, через деякий час, Росія знову розпочала проявляти активність в українському питанні. Їй вдалося підбурити частину козацтва на повстання проти Османської імперії. Бунтівні козаки звинуватили Дорошенка у тому, що він уклав співробітництво з мусульманами. Не маючи засобів опору проти цієї небезпеки, Дорошенко оголосив росіянам про свій перехід у підданство царя і здав їм свою столицю Чигирин.

Такі дії спричинили велике невдоволення у Стамбулі. На місці Дорошенка був обраний гетьманом молодий Хмельницький, який хотів утримати цілісність України між Польщею, Росією та Османською імперією. Але він не зумів досягнути успіху, оскільки проти нього велася пропаганда як проти духовної особи, що уклала співробітництво з мусульманами.

З метою відвоювати Чигирин в Україну було направлено турецьку армію під командуванням Ібрагіма Паші разом з кримським ханом Селім-Гіраєм, які не зуміли досягнути успіху. Відчуваючи у цьому регіоні небезпеку від Москви, Османська імперія знову почала приготування, щоб забезпечити себе від цієї загрози. За нака-

¹³ *Saray M.* – S. 83.

¹⁴ *Türkiye Tarihi.* – 3 Cilt. – S. 39.

зом султана Мехмеда IV, Великий візир Мерзіфонлу Кара Мустафа-паша розпочав підготовку армії до походу. Російський цар, почувши про ці приготування, направив свого посла з пропозицією миру, але османський уряд, не довіряючи Москві, відхилив цей жест.

Османська держава, яка хотіла мати дружні стосунки з Польщею, що знаходилася між християнською Європою та слов'янським світом, у зв'язку зі своєю підтримкою українців, втратила дружні зв'язки з Польщею. Крім того, турки отримали велике розчарування від укладення союзу між українцями, яким вони надавали підтримку, і росіянами¹⁵.

Закінчивши приготування, османська армія 30.04.1678 р. вирушила у похід і наприкінці червня прибула до Чигирина. Через деякий час кримські війська приєдналися до османської армії. Фортеця Чигирин була оточена османськими силами 20 липня 1678 р. У цей час на допомогу оточеним прибула 200 тис. московська армія, яка, завдяки попередньо вжитим заходам з боку турків, не змогла досягнути успіху. В результаті тривалих і запеклих боїв турецькі війська зуміли захопити фортецю. Після перемоги Кара Мустафа-паша наказав спалити фортецю і заборонив будувати нову.

Таким чином, Чигиринський похід завершився перемогою турків. Але османський уряд побачив нову для себе загрозу в об'єднанні козаків і росіян. Щоб усунути цю потенційну небезпеку, було прийнято рішення наступного року направити проти останніх війська. Але невтішні звістки, які надійшли з австрійського фронту, де турецькі війська зазнавали значних труднощів під час облоги Відня, примусили їх відмовитися від попередніх задумів і направити до Росії посла з проханням миру. Відповідно до положень мирної угоди, укладеної між цими двома державами у 1681 році, Османській імперії відходила правобережна Україна, а росіянам – Київ та лівобережна частина України. Також, було досягнуто домовленості не будувати воєнних укріплень на території між Дніпром та р. Аксу. Ця угода забезпечувала мир на протязі 20 років. Таким чином, Україна була розчленована між Османською імперією та Росією¹⁶.

У цьому контексті значний інтерес викликає праця турецької дослідниці Халіме Догру, яка на основі матеріалів Османського

¹⁵ Saray M. – S. 84.

¹⁶ Ibid. – S. 84–85.

архіву при Кабінеті Міністрів Туреччини, зокрема, на базі облікової книги витрат походу султанської армії на Хотин та Кам'янець-Подільський (листопад 1673 – квітень 1674 рр.) подає невідому раніше інформацію, яка значною мірою пояснює політику Османської держави щодо українських земель. Як виявилось з цих матеріалів, мати Султана Мехмеда IV на ім'я Турхан Султан була не росіяною, як це тривалий час зазначалося у турецькій та російській історіографії, а українкою. Вона, до речі, і використала можливість цього походу для того, щоб відвідати свої рідні місця, звідки була викрадена дитиною під час одного з набігів кримських татар¹⁷. Українське походження Султанші Турхан також підтверджує і Недждет Сакаоглу у своїй роботі “Володарки цих земель”¹⁸.

Багато цікавої інформації для українського читача відкривається з праці сучасного турецького історика Х. Киримли щодо діяльності на території Туреччини Союзу визволення України. Немає жодних свідчень, пише він, що до початку Першої світової війни Османська імперія контактувала з якоюсь українською націоналістичною організацією. Бо хоч турецькі інтелектуальні кола жваво цікавилися проблемами національних меншин у Російській імперії, однак українське питання не було на порядку денному¹⁹.

Тільки з початком Першої світової, наголошує цей автор, звернуто увагу на роль Союзу визволення України, що був першою організацією, яка боролася за здобуття Україною незалежності і на теренах Османської імперії. Базуючись в Австро-Угорщині, наголошує цей автор, СВУ зумів започаткувати контакти з впливовими колами Центральних держав. Останні ж вважали СВУ як корисний чинник, козирну карту, у протистоянні з Росією, хоча Австро-Угорщина й Німеччина офіційно утримувалися від декларування того, що однією із цілей війни є створення незалежної української держави. Таким чином, СВУ отримував щедру підтримку своєї діяльності з боку Центральних держав, виконуючи значний обсяг роботи в сфері пропаганди, зокрема, в середовищі російських військовополонених²⁰.

¹⁷ *Doğru H.* Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı IV. Mehmed'in Kamanıçe-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri. – İstanbul, 2006. – S. 112.

¹⁸ *Sakaoğlu N.* Bu mülkün Kadı Sultanları. – İstanbul, 2008. – S. 245.

¹⁹ *Kırımli H.* The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War. – S. 181.

²⁰ *Ibid.* – S. 178.

Представляв СВУ в Туреччині Мар'ян Басок-Меленевський, який був соціал-демократом та лідером Української соціалістичної групи “Спілка”, що мала контакти з Російською соціал-демократичною робітничою партією. Він прибув з Відня через Бухарест та Софію до Стамбула у жовтні 1914, ще до вступу Туреччини у війну. Одразу ж по прибутті розпочав активну діяльність серед османських політичних та військових кіл. Через певний час він з'їздив до Відня, щоб згодом знову повернутися до Стамбула, де мав намір зупинитися надовго. Зокрема, він одразу ж вступив у контакт з Парвусом, який тут перебував, контактував постійно з ним²¹.

Мар'ян Басок-Меленевський, наголошує Х. Кирилли, також мав контакти з Сулейманом Аскер Беєм – керівником “Спеціальної служби” (“Тешкіяти Махсуса” – османська спецслужба). Зокрема, ними розглядався план щодо участі СВУ в організації революційної діяльності на Кубані та Кавказі. У зв'язку з цим, 2 жовтня 1914 року Палавічіні запитав постійного секретаря МЗС Австро-Угорщини Олександра фон Хойоша стосовно можливості мати з українцями довірливі відносини. У відповідь Холош запевнив, що австро-угорська сторона повністю довіряє українським комісарам і рекомендує Сулейману Аскер-бею співпрацювати з ними. В телеграмі від 9 жовтня 1914 року Хойош поінформував Палавічіні, що українські комісари також планували інспірувати повстання на російському Чорноморському флоті. Туреччина ж пообіцяла, що надасть притулок у власних портах для кораблів, що візьмуть участь у заколоті, та викупить їх²².

Можливість участі у висадці на українському Чорноморському узбережжі разом з османськими експедиційними силами змусила Басок-Меленевського збільшити місію СВУ в Стамбулі – до 9 осіб. Він також розглядав можливість набору до цієї групи осіб з числа російських військово-полонених українського походження. Пропагандисти СВУ могли направлятися до України з цієї бази в Стамбулі.

До листопада 1914 року, коли Туреччина вступила у війну, план висадки турецьких експедиційних сил, до складу яких входили підрозділи СВУ, був відомий у відповідних колах Центральних держав як “Константинопольська акція”. Остаточні деталі цієї опе-

²¹ Ibid. – 182.

²² Ibid. – 183.

рації були представлені Басок-Меленевським австро-угорському МЗС у перший тиждень листопада²³.

У своєму листі на ім'я полковника Граниловича від 8 листопада 1914 року князь Хойош коротко висловив свою думку щодо зазначеного плану. Він пояснив, що емісари СВУ обговорили з представниками Енвера Паші в Стамбулі турецько-українське військово-співробітництво, спрямоване на розгортання революційного руху в Україні шляхом висадки на російському Чорноморському узбережжі невеликого українського підрозділу під захистом турецьких сил. Відповідно до дискусії в Стамбулі СВУ висловився за необхідність сформувати в Туреччині український військовий корпус у складі 500 українців, з яких 400 будуть українці з Австро-Угорщини і 100 – з числа російських військовополонених. Хойош попросив Граниловича сприяти в отриманні згоди армійського верховного командування в імплементації цього плану. Хойош також порекомендував створити окремих табір для військовополонених для проведення революційної пропаганди і де можна було б відібрати відповідні кадри для експедиції. Старшина українських січових стрільців та представник СВУ мали б виїхати до Буковини для надання допомоги у підборі добровольців.

Проблемою у контактах Центральних держав і Османської імперії було те, що між ними не існувало спільного сухопутного кордону (на той час Болгарія та Румунія мали статус нейтральних держав), що створювало певні проблеми для транспортування добровольців без дипломатичних ускладнень. Відтак Хойош запропонував переправляти їх через Румунію у цивільному одязі групами по 25 осіб в кожному потязі. Австро-Угорщина мала покривати всі витрати за одяг та транспортування, поки вони не досягнуть Стамбула, де Османська держава мала забезпечити їх одягом та припасами. Протягом двох-трьох тижнів, поки Туреччина мала встановити свою гегемонію на Чорному морі, експедиційний корпус мав прибути до Стамбула залізницею.

Князь Хойош не надто сподівався на значні успіхи цієї операції, проте сподівався, що така демонстрація спричинить революційні настрої в прикордонних регіонах України й на Кавказі, які прикують до себе військові сили росіян. Він також сподівався, що виникнення революції в Росії вплине на Румунію, яка побоювалася російської міцці, й приверне цю країну до табору Центральних

²³ Ibid. – 184.

держав. Він направив командувачу жандармерії в окрузі Буковина полковнику Фішеру відповідне доручення забезпечити проведення рекрутської діяльності представників СВУ, Української національної ради та українських стрільців по відбору 100 добровольців у таборі для військовополонених у Фрайштадті (Верхня Австрія)²⁴.

Чимало місця приділено українській тематиці в працях професора Анкарського університету Акдеса Німета Курата. У своєму дослідженні “Туреччина і Росія (турецько-російські стосунки з кінця XVIII ст. до Визвольної війни (1798–1919)” він чи не вперше після багатьох десятиліть замовчування присвячує нашій країні й українсько-турецьким стосункам окреме місце, висвітлюючи великий період історії. Звертаючи увагу на те, що у 1651–1654 роках, за часів гетьманування Богдана Хмельницького, та в 1669–1676, за часів Петра Дорошенка, Україна визначається як частина Османської імперії, що за відсутності військової підтримки від останньої потрапила під владу російського царя. Після цього періоду слово “Україна” використовується автором як географічна назва у контексті українсько-російських стосунків. Лише у 1918 році, у зв’язку з підписанням Берестейського мирного договору, українсько-турецькі відносини виходять на рівень міждержавних. Професор Курат визначає незалежність України в той період як один з вирішальних чинників у знятті постійної російської загрози через захоплення проток Босфор і Дарданели та експансії північної сусідки на інші землі Османської імперії. Використовуючи документи архіву Міністерства закордонних справ Туреччини, А. Курат стверджує про цілком закономірне існування у Північному Причорномор’ї незалежної української держави і дружніх стосунків з нею в контексті забезпечення державної і національної безпеки Туреччини²⁵.

У даній праці, до речі, детально розповідається про розвиток подій на переговорах у Бресті-Литовському, які передували визнанню України незалежною державою. Так, А. Курат пише про те, що на початку переговорів голова більшовицької делегації Йюффе висунув умови укладення миру на принципах “без анек-

²⁴ Ibid. – 185.

²⁵ Kurat A. N. TÜRKIYE VE RUSYA XVIII. yüzyıl sonundan Kurtulus Savasina kadar Türk-Rus ilişkileri (1798–1919). – Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya yayınları. – S. 180.

сій та контрибуцій”, а також “права націй на самовизначення”. У зв’язку з цим німецький генерал Гофман заявив, що Німеччина не збирається звільняти окуповані нею території Польщі, Литви та Курляндії: вони самі мали вирішувати свою долю з Німеччиною.

Після розгляду цих пропозицій на спільному засіданні Петроградської Ради та Центрального комітету Більшовицької партії були прийняті рішення перенести переговори до Стокгольма та “поінформувати про ці завищені вимоги німецькі робітничі та соціалістичні кола” з тим, щоб вони змусили свій уряд відмовитися від важких вимог щодо Радянської Росії. Головою радянської делегації було призначено народного комісара закордонних справ Льва Троцького, якого супроводжував керівник зовнішньої пропаганди Карл Радек (при цьому А. Курат посилається на віденські архівні матеріали щодо фактів виключення К. Радека з Німецької соціал-демократичної партії та ув’язнення за крадіжку годинника в Дрездені).

Після прибуття радянської делегації під головуванням Троцького до Брест-Литовська Карл Радек з поїзда почав розкидати перед німецькими солдатами більшовицькі пропагандистські брошури. Проте німецька влада не відреагувала на цей інцидент. Переговори продовжилися 9 січня 1918 року. Троцький розпочав промову з відомих принципів “укладення демократичного та справедливого миру без анексій та контрибуцій”. Карл Радек не випускав з рота люльки та демонстративно випускав дим прямо в обличчя генерала Гофмана. Погрозливі революційні промови більшовиків та витівки Радека не залишали можливостей для нормального продовження переговорів. Відтак німці та їхні союзники розпочали переговори з урядом націоналістів та соціалістів Центральної Ради й схилилися до підтримки незалежності України, що мало стати справжнім ударом для більшовицької Росії.

З огляду на несерйозну поведінку більшовиків Гофман 18 січня 1918 року висунув їм ультиматум, що полягав у необхідності визнання існуючої лінії кордону. Ситуація для більшовиків склалася вкрай не вигідно, що потребувало негайного рішення: або негайний мир шляхом прийняття німецьких вимог, або ж продовження війни. Троцький вирушив до Петрограда для обговорення цього питання. Ситуація спричинила конфлікт у радянському керівництві. Одна група на чолі з Леніним (до неї увійшли Зінов’єв

та Сталін) виступала за мир, інша ж – група Троцького (Йоффе, Каменєв та Дзержинський) була прибічницею “світової революції” та висловлювалася за необхідність продовження війни. Зрештою, було прийнято рішення “водити німців за носа”, скільки буде можливо, й докласти в цей час зусиль для підготовки в Німеччині революції. З такими інструкціями Троцький поїхав до Брест-Литовська.

Переговори розпочалися 30 січня під головуванням Великого Візира (Прем’єр-міністра Османської Імперії. – Б. С.) Талаята Паші. Троцький знову повторив стару позицію та розпочав революційні промови. Проте це не справило на німців та їхніх союзників бажаного ефекту. З іншого боку 8 лютого Німеччина разом із союзниками досягнула домовленості з Українською Радою й наступного дня підписали з нею угоду визнання незалежності України та її відокремлення від Росії²⁶.

На переговорах важливим питанням постало підписання окремих угод між Україною та чотирма союзними державами. Троцький особливо намагався цьому перешкоджати. Проте, турецька делегація нагадала проголошені радянською стороною ще на початку переговорного процесу принципи “права націй на самовизначення” і визнали за українською стороною виключне право самим вирішувати свою долю. Переговори між українською та турецькою сторонами пройшли в дружній атмосфері та завершилися підписанням угоди про мир та дружбу. Таким чином, між сторонами було встановлено офіційні та відносини. Між Україною та Туреччиною знову було відновлено тісні взаємини, щоправда, вже на інших умовах ніж у 1651–54 та 1669–83 роках, коли українська держава знаходилася під протекторатом Османського Султана²⁷.

Відповідно до досягнутих домовленостей, Туреччина визнавала Україну як повністю незалежну державу, що передбачало встановлення дипломатичних відносин, направлення послів та відкриття консульських установ. Створення на Півночі Чорного моря незалежної України мало важливе значення для Туреччини. Таким чином, з розвалом Росії усувалася багатосотлітня загроза над Стамбулом та Босфором. Україна, що на той час перебувала в стадії формування, не представляла жодної небезпеки для

²⁶ Ibid. – S. 344.

²⁷ Ibid. – S. 385.

Туреччини. Османська держава була в змозі надавати підтримку створенню в Криму Татарсько-тюркської держави та у разі необхідності навіть посилати туди військову допомогу, чим постійно могла упереджувати можливість спроб України встановити гегемонію на Чорному морі. Між тим, між Україною та Туреччиною були давні історичні зв'язки та багато українців симпатизували їй. Тому підписання в Брест-Литовську договору з Україною отримало схвальні відгуки в турецькій пресі.

За більшовицькою пропагандою Талят Паша вбачав наміри відбудови більшовиками старої "Великої Росії", про що він писав у своєму листі до військового міністра Енвера Паші, і передбачав, що з цією метою вони будуть вести агресивну політику щодо Фінляндії та України. У разі ж утворення незалежної України, вбачається можливість створення уряду в Криму, а згодом і ісламської держави на Кавказі. Будучи в Брест-Литовську Талят Паша отримав 12 послань від кримських татар щодо формування в Криму тюрко-ісламського уряду та переслав їх Енверу Паші. Талят Паша надавав важливого значення підписанню окремої угоди з Україною. Серед причин цього була можливість за короткий час передати Україні 40 тис. українських військовополонених, що перебували в німецьких таборах²⁸.

Наводяться в цій праці й досить конфіденційні відомості про задум тодішньої верхівки Османської імперії підтримати створення в Криму ісламської кримсько-татарської держави під протекторатом Туреччини, що, у свою чергу, повинно було б забезпечити встановлення гегемонії України на Чорному морі²⁹. Надзвичайно цікавим є наведення автором повного тексту звіту Генерального консула Туреччини в Києві Ахмеда Феріда Бея від 5 серпня 1918 року щодо внутрішньої ситуації в Україні та Києві у той період. Загалом у цьому дослідженні наголошується на важливому значенні цих нетривалих (8 місяців) стосунків, які підготували певний фундамент для розвитку і початку дружніх стосунків між двома країнами (йдеться також і про період Гетьманату в історії України)³⁰.

Крім того, турецький науковець робить важливий висновок щодо значення в історії двосторонніх стосунків підписано-

²⁸ Ibid. – S. 369.

²⁹ Ibid. – S. 389.

³⁰ Ibid. – S. 391–394.

го 9 лютого 1918 році у Брест-Литовську договору “Про мир і дружбу” між Османською державою і Українською Народною Республікою. Він ставить значення цього договору вище за підписаний 2 січня 1922 року в Анкарі договір “Про дружбу і братерство” між Анкарським Урядом і Українською Соціалістичною Радянською Республікою³¹.

У іншій своїй праці – “Історія Росії (від початку до 1917 року)” професор А. Курат торкається питання України, яке набуло важливого значення у середині – другій половині XVII століття, коли козацька Гетьманщина перебувала перед вибором свого зовнішньополітичного вектора, а саме: Московщини, Туреччини й Польщі. Автор відзначає хвилю занепокоєння у вищих органах влади Польщі та Московщини в період 1669–1676 років, коли Україна перебувала в договірних стосунках з Османською державою, які остання кваліфікувала як підданство. Тоді Туреччина надавала великого значення перебуванню України під своєю владою як гарантію проти польської і московської загроз. Саме з огляду на це турецький експедиційний корпус був направлений в Україну. Але, підкреслює професор Курат, “із зрадою гетьмана Дорошенка Османська держава втратила інтерес до України, а після 1681р., за Бахчисарайським мирним договором, її позиція про невтручання в українські справи стала остаточною”³².

Важливим у контексті нашої проблеми є праця доктора Рифата Учарйола “Політична історія”, яка містить інформацію про хід переговорів у Брест-Литовську між Центральними державами (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) і більшовицькою Росією. У своїй праці доктор Учарйол акцентує увагу на підписанні 9 лютого 1918 року мирного договору між Османською державою і УНР, за яким Туреччина визнавала Україну як незалежну державу. Автор відзначає факт утворення незалежної держави в Північному Причорномор’ї як такий, що мав великий вплив на зміну рівноваги сил в Чорноморському та Східноєвропейському регіонах³³. Також турецький дослідник висвітлює події, пов’язані з розвалом Радянського Союзу й утворенням на його терені нових незалежних держав, у тому числі й

³¹ Ibid. – S. 395.

³² Kurat A. N. Rusya tarihi (başlangıçtan 1917 yılına kadar). – Ankara, 1993. – S. 236–237.

³³ Ucaryol R. Siyasi Tarih (1789–1994). – Istanbul, 1995. – S. 476–477.

України³⁴. Автор торкається також і протиріч, які стали причиною конфронтації між Україною і Росією, а саме: проблема ядерної зброї, розподіл Чорноморського флоту і лідерство в СНД³⁵. У зазначеній праці згадується також і про участь України у створенні 25 червня 1992 року Організації Чорноморського Економічного Співробітництва³⁶.

У дослідженні відомого турецького дипломата Кямурана Гюрюна “Турецько-радянські відносини (1920–1953)” повідомляється про українсько-турецькі контакти у контексті вироблення режиму судноплавства у Чорноморських протоках та можливої участі України у Лозаннській конференції для обговорення цього питання³⁷.

У двотомній монографії доктора Саляхі Сонієля “Турецька визвольна війна і зовнішня політика” у розділі, що стосується підписання Брест-Литовського мирного договору Османської держави з Радянською Росією, нічого не згадується про Україну. У той же час автор досить детально зупиняється на тому значенні, яке мало підписання в Анкарі українсько-турецького договору між УСРР і Анкарським урядом. Конкретно автор відзначає, що візит Фрунзе, а також військова і матеріальна допомога, надані Урядом Радянської України стали вирішальними у визначенні політичної орієнтації Анкари в бік Радянської Росії. Крім того, доктор Сонієль зазначає: хоча договір і був копією московського від 13 березня 1921 року, в ньому була й окрема стаття, відповідно до якої Туреччина визнавала Україну як незалежну і суверенну державу³⁸.

Питання визнання незалежності України висвітлюється як одне з ключових питань на переговорах у Брест-Литовську в “Історії турецької революції” Юсуфа Хікмета Байюра³⁹. А в двотомній “Історії Османської Імперії і сучасної Туреччини” американського історика Стенфорда Шоу Україна згадується спершу як об’єкт

³⁴ Ibid. – S. 798–800.

³⁵ Ibid. – S. 807–808.

³⁶ Ibid. – S. 823.

³⁷ *Gürün Kamuran. Türk-Rus ilişkileri (1920–1953). Ankara, 1991. – S. 84–97.*

³⁸ *Sonyel S. R. Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika. Cilt. II. – Ankara, 1991. – S. 188–190.*

³⁹ *Bayur Y. H. Türk İnkılabı Tarihi. Cilt: III. Kısım: 4. – Ankara, 1983. – S. 119–120.*

боротьби між Османською Імперією, Польщею і Росією (17 ст.)⁴⁰ і в контексті укладення Брест-Литовського мирного договору як території, що повинна бути очищена від більшовиків⁴¹.

Стаття доктора Фарука Сьонмезоглу “Дипломатія періоду Визвольної війни”, що розміщена у збірнику “Аналіз турецької зовнішньої політики” під його ж редакцією (Стамбул, 1993 р.), не містить ніякої інформації про двосторонні українсько-турецькі стосунки, але повідомляє про те, що Україна мала брати участь у Лозаннській конференції (1923) щодо обговорення питання статусу Чорноморських проток⁴².

В іншій статті цього ж збірника – “Новий світовий порядок і турецька зовнішня політика”, професор Босфорського університету (Стамбул) д-р Ерсін Калайджиоглу звертає увагу на необхідність налагодити дружні зв’язки з Україною і постійно зміцнювати з цією державою торговельні, фінансові та економічні стосунки і досягти політичного зближення, що стане важливим моментом у стримуванні російської загрози. Професор Калайджиоглу відзначає відсутність у Туреччині повних відомостей про Україну і недостатнє знання її потенціалу. Між тим, наголошує автор, незалежність і економічне процвітання України відповідає інтересам Туреччини, яка повинна надавати їй зі свого боку всіляку допомогу, в тому числі використовуючи наявні в Туреччині важелі всередині НАТО. Автор наголошує на необхідності зміни пріоритетів зовнішньої політики Туреччини на Кавказі і в Середній Азії, направивши ці зусилля на зближення з Україною, яка, на його думку, має більш високий рівень національної самосвідомості і вищий потенціал опору Росії, ніж республіки Кавказу і Середньої Азії. Тому, підсумовує турецький дослідник, “виходячи з стратегічних інтересів Туреччини, не слід нехтувати зв’язками з Україною, не йти за популістськими почуттями і примарами на Кавказі і в Середній Азії, оскільки цей шлях приведе до невдач”⁴³.

⁴⁰ *Shaw S. J. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. C. I. – İstanbul, 1994. – S. 294.*

⁴¹ *Shaw S. J., Shaw E. K. Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. C. II. – İstanbul, 1994. – S. 389.*

⁴² *Sönmezoğlu F. Kurtuluş Dönemi Dış Politikası. Türk Dış Politikasının Analizi. – İstanbul, 1994. – S. 45.*

⁴³ *Kalaycıoğlu E. Yeni Dünya Düzeni ve Türk Dış Politikası. Türk Dış Politikasının Analizi. – İstanbul, 1994. – S. 415–417.*

Дванадцять видання “Політичної історії 20-го століття” професора доктора Фахіра Армаоглу містить відомості про підписання 3 березня 1918 року Брест-Литовського мирного договору між Центральними державами і Радянською Росією. Повідомляється, що Україна проголосила свою незалежність за допомогою Німеччини, і Росія це визнала. Про укладення яких-небудь зовнішньополітичних актів України з Туреччиною нічого не говориться⁴⁴. В своїй книзі доктор Армаоглу коротко описує основні віхи історії України, починаючи з Київської Русі і закінчуючи проголошенням незалежності у 1991 році⁴⁵. У книзі містяться також карти, які стосуються закріплення за УРСР (в складі СРСР) земель за рахунок Польщі та Румунії за наслідками Другої світової війни⁴⁶.

Представляють інтерес і спогади колишнього міністра військових і внутрішніх справ проголошеної 26 листопада 1917 року Кримської Республіки, Джафера Сейдамета Киримера. У своїх мемуарах один з колишніх лідерів кримсько-татарського народу розповідає про свою поїздку до Києва у липні 1917 року, зустрічі з Грушевським, Шульгіним і Винниченком. Загалом, підсумовує Киример, його уряд був задоволений зі здобуття Україною незалежності, що в значній мірі забезпечувало Крим від зазіхань Росії. Україна, на думку автора, мала на той час всі можливості і потенціал, щоб з часом зайняти місце Росії, але, додає він, з боку лідерів Криму були побоювання, що Київ, перехопивши роль у Москві, буде продовжувати проводити імперіалістичну, експансіоністську політику. Тому першочерговим завданням для Криму було досягнути визнання суверенітету Криму з боку України, на карті якої знаходилася північна частина півострова, де, як стверджує Д. С. Киример, українці не склали більшості⁴⁷. В ході конгресу федералістів, що відбувся 8–9 вересня 1917 року в Києві, під час зустрічі з головою Центральної Ради Михайлом Грушевським було досягнуто домовленості, що Україна, яка буде йти до здобуття незалежності, не буде включати Крим у межі своїх кордонів⁴⁸. Між тим Джафер С. Киример відзначає слабкість державниць-

⁴⁴ *Armaoğlu Fahir*. 20. yüzyılın siyasi tarihi. 1914–1995. – İstanbul, 1996. – S. 140.

⁴⁵ *Ibid.* – S. 933.

⁴⁶ *Ibid.* – S. 974–975.

⁴⁷ *Kirimer C. S. Bazı Hatıralar*. – İstanbul, 1993. – S. 187–191.

⁴⁸ *Ibid.* – S. 200–202.

кого підходу щодо будівництва власної держави серед лідерів українського національного руху, які в основному були вихідцями з Західної України. Після більшовицької революції, розповідає автор, він перебував у Києві, де мав зустрічі з Грушевським і Шульгіним, від яких він ще раз отримав запевнення, що у наступному проголошеному Універсалі буде заявлено про відсутність Криму в кордонах України⁴⁹.

Крім того, зазначає автор, він мав зустріч з Петлюрою, під час якої обговорювалися деякі питання військової взаємодопомоги⁵⁰. Пізніше, під час зустрічі з лідерами уряду Османської держави Енвером Пашою і Таляттом Пашою, які надавали великого значення ситуації в Україні, перший виступив за підтримку майбутньої кримськотатарської держави і, оскільки це було важливо з військової точки зору, пропонував включити в її межі всю територію Таврійської губернії, на що, як повідомляє автор, він заперечив, оскільки, за його словами, у Північному Криму не було й 5 % мусульманського населення⁵¹.

До речі, цей автор повністю друкує турецькою мовою повідомлення генерального секретаря з військових справ С. Петлюри про ухваленій Центральною Радою III Універсал, копії якого серед документів Головного Отамана в оригіналі не виявлено⁵².

У спогадах Дж. Киримера наводиться інформація про діяльність у Стамбулі кримськотатарського товариства, яке опублікувало у своєму робочому органі, газеті “Ікдам”, 2 квітня 1918 року велику статтю, присвячену кримськотатарському питанню. Стаття розпочиналася словами: “Україна не має ніяких юридичних повноважень на Крим”. Він змальовує ставлення та інтерес громадської думки Стамбула до ситуації в Криму⁵³. Цікавою є інформація про звернення автора до товариства “Аквам” у Лозанні 17 травня 1920 року щодо надання “Кримського мандату” Польщі у зв’язку з тим, що Україна заявила на Версальській конференції Крим як частину своєї території. Виходячи з цієї поведінки України щодо Криму, Дж. Киример здійснив у Лозанні з послом Польської місії Перловським і у Варшаві з Пілсудським кроки

⁴⁹ Ibid. – S. 224–225.

⁵⁰ Ibid. – S. 225.

⁵¹ Ibid. – S. 311.

⁵² Ibid. – S. 230.

⁵³ Ibid. – S. 312–313.

щодо налагодження польсько-кримського співробітництва для забезпечення “зазіхань” України на Крим⁵⁴.

Важливим у контексті нашого дослідження є перший том збірника “Політичні договори Туреччини” (1920–45 рр.), виданий під редакцією Ісмаїла Соїсала. Ця книга містить повний текст договору, підписаного 2 січня 1922 року в Анкарі між Анкарським Урядом і Урядом Української Соціалістичної Радянської Республіки. Автор інформує про проголошення у грудні 1917 року Української Соціалістичної Радянської Республіки, яка фактично почала існувати з кінця 1919, наголошує на визнанні Росією права дипломатичних стосунків з іноземними державами (обмін послами, укладення договорів і тому подібне) за Білоруссю, Україною, Грузією, Вірменією та Азербайджаном, а також зауважує про те, що після ухвалення в липні 1923 року Договору про Союз Радянських Соціалістичних Республік компетенція цих республік у міжнародних справах перейшла до Москви.

Крім того, він детально коментує текст договору і робить висновки, що рівень співробітництва, закладений у тексті угоди між УРСР та Туреччиною, повністю відповідав рівню співробітництва двох незалежних держав. Згадується в цій праці також і про укладення 17 вересня 1921 року у Москві між Україною і Туреччиною договору про обмін військовополоненими та цивільними особами, що знаходились в таборах обох сторін⁵⁵.

У книзі дослідника Османа Ок’яра “Мустафа Кемаль у турецько-радянських стосунках періоду національної боротьби (1920–21 р.р.)” не робиться політичного акценту на українсько-турецьких відносинах зазначеного періоду, більше зосереджено увагу на практичних наслідках візиту делегації України під головуванням М. Фрунзе⁵⁶.

У колективній праці “Турецька зовнішня політика у подіях (1919–1995 рр.)” згадується, що 13 грудня 1921 року головнокомандувач радянських збройних сил в Україні Михайло Фрунзе прибув до Анкари, де 2 січня 1922 року було підписано договір між Україною і Анкарським Урядом. По своїй суті, говориться в

⁵⁴ Ibid. – S. 318–327.

⁵⁵ *Soysal I. Türkiye'nin Siyasal Andlasmaları*. – Ankara, 2000. – Cilt: I. – S. 61–63.

⁵⁶ *Okyar O. Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1910–1921)*. – İstanbul, 1998. – S. 181–185.

зазначеній праці, цей договір був подібний тому, який було підписано 16 березня 1921 року з Радянською Росією⁵⁷. Далі в книзі Україна вже згадується серед країн-учасників ОЧЕС⁵⁸.

Важливим джерелом для розуміння ситуації, у якій опинилася Українська дипломатична місія в Стамбулі, є праця турецького історика Більге Крісс “Стамбул в окупації. 1918–1923 роки”. В зазначеній праці дослідниця на основі архівних документів Англії, США, Франції, Німеччини й Туреччини зображує яскраву картину, що панувала в той час в окупованому військами Антанти Стамбулі. Водночас, присвятивши цілий розділ біженцям з Росії, автор неробить жодної згадки про Україну. Так, цей автор зазначає, що Османське Міністерство внутрішніх справ визначало кількість біженців-росіян в Стамбулі в межах 65–90 тисяч. Називає Всеросійський земський союз, Російське посольство, Російський Білий хрест, Російське реєстраційне бюро та Центральний союз російських інвалідів війни, але не згадує про існування в той же час Посольства України, як і те, що серед біженців з території колишньої Російської імперії було дуже багато вихідців саме з українських земель. Зокрема, 6 січня 1918 року Османська делегація в Брест-Литовську поінформувала Стамбул про те, що надійшло звернення від представників України, що мала наміри проголосити власну незалежність, узяти участь у переговорах у якості окремої делегації⁵⁹.

Останнім часом українська тематика все більше з’являється в роботах турецьких вчених. В цілому наша країна розглядається як перспективний партнер у контексті налагодження стабільності та безпеки в Чорноморському регіоні. Зокрема, в ході III-го міжнародного симпозіуму з проблематики турецької зовнішньої політики, доцент Чорноморського технічного університету м. Трабзон Гюкхан Кочер виступив із промовою з проблематики Чорноморської безпеки, де Україна висвітлюється як учасник всіх важливих безпекових ініціатив у регіоні⁶⁰.

⁵⁷ Olaylarla Türk Dış Politikası. – Ankara, 1996. – S. 40.

⁵⁸ Ibid. – S. 708.

⁵⁹ Criss B. İşgal altında İstanbul. – İstanbul, 1994. – S. 51.

⁶⁰ Koçer G. Karadeniz’in Güvenliği ve Türkiye. Türk Dış Politikası. III. Uluslararası Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri. – Ankara, 2009. – S. 275–295.

Також слід зауважити, що Україна розглядається у якості важливого елемента стабільності Чорноморського регіону у фундаментальній роботі відомого турецького вченого та Міністра закордонних справ Туреччини Ахмета Давутоглу “Стратегічна глибина”⁶¹.

На наш погляд, увага до історії українсько-турецьких відносин, яка останнім часом проявляється в турецькій історичній науці, дасть можливість суттєво розширити джерельну базу висвітлення взаємин між двома народами в минулому й сприятиме порозумінню між ними в майбутньому.

⁶¹ *Davutoğlu A. Stratejik derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu. – İstanbul, 2008. – S. 280.*